

'Zie de mens' (Johannes 19:5)

Over het expliciteren in de Nieuwe Bijbelvertaling

In dit artikel vraag ik aandacht voor de kwestie van het expliciteren zoals dat veelvuldig in de Nieuwe Bijbelvertaling gebeurt. Wat is expliciteren? Tuinstra omschrijft het als 'expliciet maken van datgene wat impliciet in de grondtaal gegeven wordt.'¹ In 'Het verhaal van een vertaling' geeft Spronk als (een nog wat nauwkeuriger) definitie: het in de vertaling weergeven van informatie die alleen impliciet aanwezig is in de brontekst.²

Tuinstra begint te zeggen dat een zekere terughoudendheid niet overbodig lijkt om direct daarna op te merken dat deze terughoudendheid niet mag leiden dat de tekst onduidelijk wordt. Nu zijn er twee mogelijkheden, als het om onduidelijkheid gaat. Die kan ofwel te maken hebben met de taal (op taalkenmerkknivo) ofwel met de tekst (op tekstkenmerkknivo). Ik zou zeggen, als de tekst zelf onduidelijk is, hoort het niet tot de taak van de vertaler om de tekst zo te vertalen dat de tekst in de vertaling duidelijker is dan de grondtekst. Dit onderscheid in onduidelijkheid van taal en tekst wordt door Tuinstra -heel opvallend- niet gemaakt. Helaas wordt er ook geen argument door Tuinstra genoemd om te expliciteren, dat is om meer te vertalen dat in de grondtekst zelf staat. Die reden laat zich wel raden: het bieden van een vertaling die een lezer zonder al te veel moeite kan lezen en begrijpen. Van de kant van de vertaler is een zekere neiging om te expliciteren te begrijpen. Hij zoekt te voorkomen dat hij ervan beticht zou kunnen worden dat hij geen heldere vertaling heeft afgeleverd.

Expliciteren van het subject

Ik ga hier niet in op alle typen expliciteringen die in de NBV voorkomen, maar beperk me er tot één, en wel het expliciet maken van het subject van zin. Nu zou je direct al kunnen zeggen: Wat is er mis mee om het subject in te vullen, als het (impliciet) toch duidelijk is wie er bedoeld wordt? Mijn eerste tegenopmerking zou zijn: als het toch duidelijk is, wie er bedoeld wordt, waarom zou je het dat expliciteren (d.i. het subject invullen). Dat lijkt me redundant.

Daar zit het punt dan ook niet echt op vast. Het expliciteren gebeurt nu juist op die plekken, waar het niet direct duidelijk is wie er bedoeld wordt/worden. Daarmee ben ik terug bij de definitiekwestie: expliciet maken wat impliciet aanwezig is. Je kunt op dit punt niet spreken van 'wat impliciet in de grondtekst aanwezig is'. Door deze formulering wordt de indruk gewekt alsof er maar één mogelijkheid is. En dat is nu net niet het geval. Dat mag ook karakteristiek voor (religieus-)literaire teksten genoemd worden. Ze zijn (vaak) meerduidelig.

Het gaat me hier om de kwestie van het subject van de zin. De lezer moet soms (een moment, soms veel langer) zoeken wie het subject van de zin is. Een klein voorbeeld. In het verhaal van de weduwe van Naïn, in Lucas 7:15 staat letterlijk:

- 15a. En de dode ging overeind zitten
- b. en hij begon te praten
- c. en hij gaf hem aan zijn moeder

Met betrekking tot 15c zal een lezer toch even denken dat de *hij* van 15c dezelfde is als de *hij* van 15b, en van 15a, waar de lezer hoort wie het subject is van de zin: de dode. Even daarna zal hij tot de conclusie komen dat met de *hij* Jezus bedoeld is. Als er een subjectwisseling plaatsvindt, geeft Lucas dat meestal wel aan. Hier doet hij dat niet. De verteller zorgt daardoor voor verwarring bij de lezer. Hij heeft de lezer gedwongen om een antwoord te zoeken op de vraag wie er bedoeld is. Wat doet de NBV met Lucas 7:15? Die heeft door het subject hier te expliciteren ('En Jezus gaf hem terug aan zijn moeder.') elke aarzeling, die een lezer van de Griekse tekst moet hebben, hier onmogelijk gemaakt. Bij de lezer (van Luc. 7:15 in de NBV) kan óók de vraag niet meer opkomen of aan deze onduidelijkheid/ambivalentie misschien ook een betekenis toegekend kan/moet worden. Doet zich hier misschien iets van identificatie voor van Jezus met de jongen? Deze vraag hoeft niet direct positief beantwoord te worden, mij gaat het hier om de vraag dat een

¹ E.W. Tuinstra, *Een vertaling 2000. Waarom een Nieuwe Bijbelvertaling?* Haarlem 1990, 24-25

² K. Spronk, *Het verhaal van een vertaling. De totstandkoming van De Nieuwe Bijbelvertaling*, Heerenveen 2005, 141-143

lezer naar betekenis zal zoeken, wanneer hij hier (in een fractie) voor twee subjecten geplaatst wordt. Daarmee ben ik mijn tweede punt. Dit zoeken naar het subject van de zin hoort niet opgelost te worden in het vertaalproces, maar hoort tot het leesproces. De expliciterende vertaler haalt de lezer uit de interactie met de tekst weg. Mocht een tekst gekarakteriseerd zijn door herhaaldelijk subjectwisselingen, een expliciterende vertaler zou daarmee een karakteristiek van de tekst onzichtbaar hebben gemaakt. Mijn pleidooi zal duidelijk zijn: expliciteringen op tekstnivo zijn ongewenst. Ze staan haaks op een verteller die nu juist zoekt om zijn lezer zoveel mogelijk in zijn tekst te trekken. Expliciteringen zetten de lezer meer op afstand van de tekst. Dat lijkt me niet wat een vertaler moet willen.

'Zie de mens'

Aan één tekst wil ik nog wat meer aandacht schenken, en wel aan de uitspraak 'Zie de mens' in Johannes 19:5. De vraag is: wie is de spreker van deze uitspraak? Ander gezegd, wie is het subject van *legei* (zegt (hun)) in 19:5? In de Griekse tekst ontbreekt namelijk een expliciet subject: *kai legei autois idou ho anthrôpos* (en hij zegt hun: Zie, de mens)(5c).

Opvallend genoeg heeft de NBG '51-vertaling, die over het algemeen niet expliciteert, het subject van de zin hier expliciet gemaakt, met de kanttekening dat Pilatus hier tussen haakjes is geplaatst: En (Pilatus) zei tot hen: 'Zie, de mens'. Ook de Willibrordvertaling heeft het subject van het verbum expliciet gemaakt: Pilatus zei tot hen: 'Ziehier de mens.' Datzelfde is in de NBV gebeurd. De haakjes (van het NBG '51) zijn geheel weggefallen: 'Hier is hij, de mens', zei Pilatus. Zelfs de Naardense Vertaling heeft het subject hier geëxpliciteerd: Hij - Pilatus - zegt: zie, de mens! Dat is het beeld dat velen van en bij deze woorden hebben: Pilatus die wijzend op Jezus in carnavaleske kleding gestoken tegen de schare zegt, als zij het pretorium uitkomen: 'Zie de mens'.³

Een dergelijke lezing is mogelijk, maar het veronderstelt dat we in Johannes 19:5a-b met een parenthese van doen hebben. De tekst (Joh. 19:5a-b) zou dan eigenlijk ook tussen gedachtestreepjes moeten staan. De lezer zou in dat geval direct zien dat het subject van *legei* (zegt) dezelfde is als van 19:4 Pilatus! Johannes 19:5 is echter ook anders te lezen, en wel met Jezus als subject van het werkwoord. In de voorgaande zin was hij tenslotte het (expliciet) onderwerp van de zin. De tekst zou er dan als volgt uitzien: Dan ging Jezus naar buiten, dragende de doornenkroon en de purperen mantel, en zegt hun: Zie de mens. Dat zou betekenen dat Jezus hier over Pilatus spreekt: 'Zie, de mens!' De literaire structuur van Johannes 19:4-5 geeft mij reden om in deze richting te denken. Johannes 19:4, met Pilatus als subject, en 5, met Jezus als onderwerp van de zin, vormen een parallellisme. Eerst is sprake van het naar buiten gaan van Pilatus, waarna hij spreekt (een praesens historicum), ingeleid met 'Zie'. Een zelfde gang van zaken doet zich daarna voor met betrekking tot Jezus:

19:4

En Pilatus ging weer naar buiten

en zegt hun:

'Zie, ik leid hem voor jullie naar buiten

want jullie weten dat ik geen schuld in hem vind.'

19:5

Jezus dan ging naar buiten

dragende de doornenkroon en de purperen mantel,

en zegt hun:

'Zie, de mens.'

Waar in 19:4 Pilatus over Jezus spreekt, spreekt Jezus in 19:5 over Pilatus. Zou Pilatus in 19:5 over Jezus spreken, dan was het gezien de kleding waarin ze Jezus hebben gestoken, logischer geweest, wanneer Pilatus gezegd had: 'Zie, uw koning.' Een tweede reden, waarom het weinig waarschijnlijk is dat Pilatus hier over Jezus spreekt, is dat hij dan twee keer op deze manier tot hen zou spreken: Hier met 'Zie, de mens' en in

³ Ik noem een paar namen: Sj. van Tilborg, *Johannes* (Belichting van het bijbelboek), Boxtel 1988, 204; H.N. Ridderbos, *Het evangelie naar Johannes. Proeven van een theologische exegese. Deel 2 (Hoofdstuk 11-21)*, Kampen 1992, 262-263; M. de Jonge, *Johannes. Een praktische bijbelverklaring* (Tekst en Toelichting), Kampen 1996, 226; J. Nieuwenhuis, *Het laatste evangelie. Een goed bericht van Johannes voor de gemeente van nu. Deel II*, Kampen 1996, 142; W. Weren, Het is volbracht, *Tijdschrift voor Theologie* 36 (1996), 132-154, 147; L.D. Wieringa, *Verhalen als bewijzen. Strategieën van narratieve retoriek in Johannes*, Kampen 2001, 358; D. Brouns-Wewerinke, *In verhalen krijgt geschiedenis betekenis. Verbeelding van Jezus' lijden en dood in het Johannesevangelie*, Zoetermeer 2002, 129, 130, 136 noot 106.

19:14 'Zie, uw koning'. Ik zou zeggen: waar Jezus in 19:5 'tot hen' over Pilatus spreekt: 'Zie de mens', daar spreekt Pilatus in 19:14 'tot de Judeeërs' over Jezus: 'Zie, uw koning'.

Het is de laatste keer in het Johannesevangelie dat de lezer het woord 'mens' hoort. Dat sluit aan op het 'eerste' woord (Joh. 1:9). Wat Jezus als het waarachtige licht hier (in Joh. 19:5) doet, is de (iedere) mens verlichten. De lezer van het evangelie zal ook aan andere woorden moeten denken, 'toen hij in Jeruzalem was, op het Paasfeest' (Joh. 2:24-25), waar de lezer te horen krijgt: 'dat velen in zijn naam geloofden, doordat zij zijn tekenen zagen die hij deed, maar Jezus vertrouwde zichzelf hun niet toe, omdat hij hen allen kende, en omdat het voor hem niet nodig was dat iemand van de mens getuigde, want hij wist zelf wat in de mens was.' Wat in de mens was, wordt hier in Pilatus zichtbaar.

Conclusie

Wanneer een vertaler in Johannes 19:5 het subject expliciet maakt, zoals dat op dit moment gebeurt door (o.a.) de NBV, dan gaat niet alleen het parallelisme (van Joh 19:4 en 5) teloor, de mogelijkheid dat een lezer aan Jezus als subject van 19:5c zou kunnen denken, is dan geheel afgesloten. Deze lezing zou zelfs wel eens de voorkeur kunnen verdienen boven de lezing met Pilatus als subject. Waar het mij echter het meest om gaat, dat is dat de lezer zelf een subject dient in te vullen, een expliciterende vertaling maakt de lezer dat onmogelijk.

=====

Dit artikel verscheen in *Interpretatie. Tijdschrift voor bijbelse theologie* 14,6 (2006), 25-27